

De es van Usselo: behoud in ontwikkeling?

HENK BAAS

Als gevolg van de toenemende druk op de ruimte, zien we bij projecten op het gebied van woningbouw, wegeaanleg of windmolenparken een grote weerstand optreden bij de plaatselijke bevolking. Deze weerstand is voor een groot deel een reactie op het verlies aan landschaps- en natuurwaarden in de directe omgeving van de woonplaats. Hierbij wordt men vaak gedreven door subjectieve criteria en is het blikveld vaak beperkt tot de eigen 'achtertuin'. Het verschijnsel wordt dan ook wel 'Not In My Back-Yard' of kortweg NIMBY genoemd. Iedereen wil ruim, prettig en bereikbaar wonen, maar de investeringen hiervoor wil men letterlijk niet in de eigen leefomgeving.

Bij Enschede zien we een vanuit historisch-geografisch perspectief gezien een interessante case op dit gebied. De gemeente Enschede heeft hier plannen om uit te breiden met woningen en/of bedrijven en ziet de Usseleres als mogelijke bouwlocatie. Het is het meest typerende voorbeeld van een kranses in ons land (Keuning, 1936). Ze wordt zelfs gezien als de grootste kranses van Europa (Woudstra, 1999). Hoewel dergelijke typologieën en superlatieven in een historisch-geografische waardering over het algemeen geen rol (mogen) spelen, is het wel illustratief voor de wijze waarop we met dit erfgoed omgaan. Dat de cultuurhistorische betekenis van deze es plaatselijk goed bekend was zien we terug in de oprichting van de Vereniging tot behoud van Usselo en de Usseleres. Hebben we hier te maken met een zoveelste 'NIMBY' groepering, of is de strijd van de bewoners gerechtvaardigd? Met andere woorden: hebben we hier inderdaad te maken met een bijzondere es?

OVER HET ONTSTAAN VAN ESSEN
Het gebied rond Enschede was in de Vroege Middeleeuwen dun bevolkt. Het bewoningspatroon werd gekenmerkt door één enkele boerderij of groepjes boerderijen. Iedere boerderij had een eigen stuk land in gebruik, de huiskamp. Kampen waren in het algemeen onregelmatig van vorm, doordat rekening werd gehouden met het reliëf en andere natuurlijke elementen. Ze werden omgeven door een houtwal of een haag. Deze huiskampen vormen het oudste akkerland in de Overijsselse zandgebieden. Op de huiskampen werd een groot aantal gewassen verbouwd. De nadruk van de bedrijfsvoering lag in de Vroege Middeleeuwen echter op de veehouderij. Het vee werd geweid in het bos op de hogere gronden, omdat dat beter toegankelijk was. Het vee zocht daar zelf naar voedsel, bijvoorbeeld eikels. Met behulp van wildwallen hield men het vee

van de akkers. In de nabijheid van deze akkerkampen waren vaak de noodzakelijke graskampen gelegen. De meest geschikte bewoningsplaatsen lagen dus op de overgang van hoog naar laag. In het laaggelegen gebied lagen de graslanden of matenlanden. Deze waren vaak onregelmatig verkaveld en van elkaar gescheiden door houtwallen.

In de 9e eeuw vestigde zich in Twente het landsheerlijk gezag van de bisschop van Utrecht, waarmee een belangrijke ontwikkeling in gang werd gezet. In deze tijd werd de boerenbevolking horig, wat inhield dat zij verplichtingen jegens de grondheer hadden, in de vorm van afdrachten en diensten. Daartoe lagen verspreid over het gebied diverse hoven. Dit waren grote boerderijen van waaruit het onder het hofvallende gebied bestuurd werd en de belastingen geïnd. In Usselo was het hoofdhof de Hof van Usselo (het tegenwoordige erve Scholten).

Voor de agrarische bedrijfsvoering had de opkomst van dit systeem – het hofstelsel – diverse gevolgen. De boeren werden hierdoor min of meer gedwongen de handen ineen te slaan om aan de heerlijke belastingen te kunnen voldoen. Er vond een geleidelijke omslag plaats van veehouderij naar akkerbouw. De kleine huiskampen groeiden aaneen tot grote bouwlandcomplexen, de essen, waarop de aanliggende boerderijen hun akkerland hadden. Het akkerareaal breidde zich aldus in de 10e en 11e eeuw fors uit. Om het oppervlak aan landbouwgrond te vergroten werden grote arealen bos gekapt. De uitgang -lo van Usselo, maar ook -ede van Enschede, wijzen op deze ontwikkeling. Naast het hofstelsel, vond intensivering plaats door onder meer de groei van de bevolking en het gaan produceren voor de stedelijke markt. In Twente zal voor de stedelijke economie van Deventer en Oldenzaal zijn geproduceerd.

Voor de locatie van de essen bestond een duidelijke voorkeur voor de hogere en drogere delen van het terrein, die met de technische middelen van die tijd het beste te bewerken waren. De hogere ligging is naderhand versterkt doordat de essen, ter vergroting van de bodemvruchtbaarheid, jaarlijks werden opgehoogd met heide- of bosplaggen vermengd met dierlijke mest. Over de ouderdom van de plaggenbemesting op de essen valt weinig met zekerheid te zeggen. Recent landbouwhistorisch en bodemkundig/archeologisch onderzoek heeft aangetoond, dat plaggenbemesting veel minder oud is dan men lange tijd meende (Bieleman, 1994). Men neemt tegenwoordig aan dat plaggenbemesting globaal genomen eerst in de 15e eeuw is ingevoerd (Dirkx, 1994).

In de Late Middeleeuwen (1300-1500) en in de Nieuwe Tijd (1500-1800) is het areaal cultuurland nauwelijks nog uitgebreid. Wel heeft een sterke verdichting van de bewoning plaatsgevonden.

DE CULTUURHISTORISCHE BETEKENIS VAN DE USSELERES EN OMGEVING

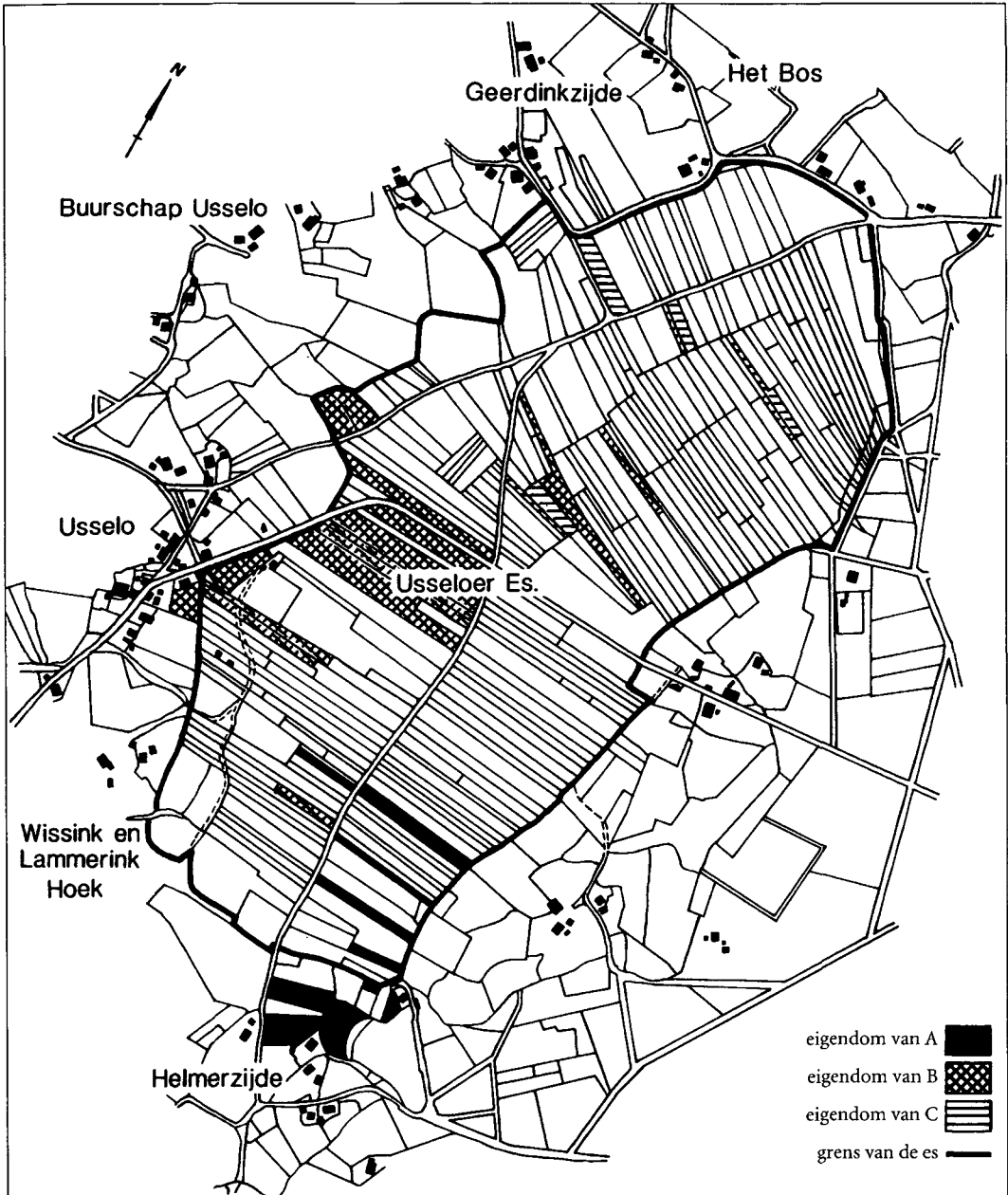
Usselo wordt als het prototype van een esneder-

zetting met kransesdorp beschouwd. Andere Overijsselse voorbeelden zijn Tubbergen en Delden. Dit soort nederzettingen komen voor op vrij grote, maar betrekkelijk lage geïsoleerde opduikingen, die bijna volledig in beslag worden genomen door de es (Keuning, 1936). De Usseleres ligt op de stuwwal die gedurende het Saaliën (circa 200.000 - 130.000 jaar geleden) is gevormd. Het hoogteverschil tussen het midden en de randen van de es bedraagt 6 meter.

Weliswaar verstoord door onder meer de aanleg van de N18 en de A35 is het beeld zoals geschetst door Keuning visueel nog goed waarneembaar, onder meer doordat de A35 verlaagd is aangelegd. De es bestaat eigenlijk uit één grote es met een eenstrepige verkaveling en enkele kleinere essen met daaromheen een brede zone van boerderijen met huiskampen. Hier moeten we waarschijnlijk ook het oudste akkerland situeren. De es is waarschijnlijk pas later tot ontwikkeling gekomen. De hoeven lijken ten tijde van de opdeling van de es reeds op hun huidige plaats te hebben gestaan (Van Laar-Melchior, 1991).

Uit historisch-geografisch onderzoek is gebleken dat de externe structuur van de Usseleres nagenoeg ongewijzigd is gebleven. De interne structuur (de eigendomsverhoudingen die tot uitdrukking komen in de verkavelingsstructuur) is onder meer ten gevolge van schaalvergroting in de landbouw wel veranderd. Over en langs de es lopen enkele zandwegen. De aanleg van de Usseler rondweg heeft een aantal boerderijen afgesneden van het bouwland, waardoor het typische kranseskarakter deels is verdwenen.

Het kampenlandschap dat grenst aan de Usseleres wordt waardevol genoemd, vanwege de kenmerkende samenhang tussen boerderijen, bouw- en weilanden, houtwallen en steilranden. Deze kenmerkendheid en de (relatieve) gaafheid bestempeld dit kampenlandschap als zeer waardevol. Het gebied ten zuiden van de Usseleres heeft nog een meerwaarde door het voorkomen van een fraaie kleine es, die ten zuiden van De Helmer ligt (Van Laar-Melchior, 1991).

Usselo en de Usseler esch (bron: Keuning 1936, p. 85).
Kenmerkend voor deze es zijn de langgerekte kavels,
die in het midden op elkaar aansluiten. Net zoals we
bijvoorbeeld bij een veenontginning zien is de es vanuit
verschillende hoeven gelijktijdig ontgonnen.

In 1999 is in het kader van het Streekplan 2000+ een selectie gemaakt van de historisch-geografische meest kenmerkende gebieden in Overijssel (Baas e.a., 1999). Op de kaart van aandachtsgebieden die bij het rapport hoort is het gebied rond Usselo niet opgenomen. Een historisch-geografisch aandachtsgebied moet in deze studie in een bepaalde mate kenmerkend zijn voor de agrarische ontginningsgeschiedenis en dient een hoge mate van gaafheid te bezitten. Opgemerkt moet worden dat de selectie hier vanuit een provinciaal perspectief is gedaan. Gezocht is naar de meest gave en kenmerkende gebieden in Overijssel die ook nog eens een bepaalde grootte bezitten.

Vanuit archeologisch perspectief kunnen we tot slot nog opmerken dat het gebied rond Usselo gekenmerkt wordt door een midden tot hoge verwachtingswaarde (Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden van de provincie Overijssel, ROB Amersfoort). Voor elk gebied dat in zowel landschappelijk als archeologisch opzicht min of meer homogeen is, is nagegaan wat de relatie is tussen de ligging van bekende archeologische vindplaatsen en bodemkundige en grondwater gegevens. Het is immers bekend dat er een relatie bestaat tussen de plaats en de verspreiding van archeologische vindplaatsen en de bodemkundige en hydrologische gesteldheid. Op grond van de vastgestelde verhouding tussen de verwachte en de werkelijke dichtheid aan vindplaatsen kan men vervolgens een indeling in klassen maken.

GEMEENTELIJK EN PROVINCIAAL BELEID

De gemeente Enschede heeft grote behoefte aan woningen en bedrijven en wil deze deels op de Usseleres realiseren. In het bestemmingsplan buitengebied van 1996 staat deze es aangegeven als agrarisch gebied met landschappelijke waarde. De nota 'Enschede op weg naar 2015' uit 1995 ziet graag een versterking van de ruimtelijke structuur van de stad door middel van groene lobben. Met het vakjargon uit de jaren '90 wordt gesproken van het mogelijk ontwikkelen van de Usseleres als 'woonlandschap'.

In 1999 verscheen de nota 'Enschede biedt ruimte voor de toekomst'. Hierin wordt onder meer opgemerkt dat het landschap in en rondom Enschede een kostbaar bezit is, waarop je niet zuinig genoeg kunt zijn. Het zijn gebieden, die 'gezien hun cultuurhistorische, natuurlijke, landschappelijke en recreatieve waarden niet voor de ontwikkeling van stedelijke functies en activiteiten in aanmerking komen'. De nota verscheen in een voorjaarsversie en in een zomerversie. De voorjaarsversie spreekt met betrekking tot de Usseleres over suburbaan wonen, hierbij voortbordurend op de 'Intergemeentelijke Structuurschets' (van Hengelo, Enschede en Borne uit 1996) waar de es voor het eerst als zoeklocatie voor woningbouw wordt genoemd. De zomerversie ziet de Usseleres plotseling als bedrijventerrein. In de zomer van 1999 verschijnt vervolgens de nota 'Ondernemen in Enschede', waarin Enschede wordt gezien als een bevoorrechte stad temidden van een karakteristiek landschap. *Behoud van de Usseleres in de huidige vorm getuigt niet alleen van inzicht in de (cultuur)historische waarden van Enschede en omgeving, van inzicht in het collectieve geheugen van de stad, tevens getuigt het van bestuurlijk inzicht in hoe draagvlak voor beleid te realiseren en invulling aan de term co-ondernemerschap te geven.* Ondanks de bovengenoemde constatering spreekt het college van B&W in oktober van 1999 de voorkeur uit voor een 'nieuw modern gemengd bedrijventerrein' op de es van Usselo.

De provincie Overijssel heeft in 1992 een 'Beleidsplan Natuur en Landschap Overijssel 1992-1998' opgesteld. Op de bijbehorende landschapswaardenkaart bezit de Usseleres zowel aardkundige als cultuurhistorische betekenis. Het behoud aan openheid op de es blijft gewenst. De provincie Overijssel voert een algemeen 'essen-beleid', hetgeen betekent dat alle essen een bepaalde basiskwaliteit bezitten.

Het (herziene) streekplan uit 1997 sluit op termijn woon- en/of werkgebieden echter niet uit. In het Voorontwerp van het Streekplan Overijssel 2000+ moeten de 'groene wiggen' (en dus

Usselo en de Usseler esch (Topografische Kaart van Nederland 1:25.000, Blad 34F. Uitgave 1995). Wegenaanleg, waaronder de aanleg van de N18 en de A35, heeft het gebied van Usselo en de Usseler esch behoorlijk doorsneden, maar verder is de structuur nagenoeg ongewijzigd gebleven.

ook de es van Usselo) behouden en versterkt worden, maar een halve bladzijde verder staat de Usseleres genoemd als woningbouwlocatie. Verderop staat dan weer dat de es als voorkeurslocatie van grootschalige bedrijvigheid geldt.

BELVEDERE

De nota Belvedere heeft geheel Zuid-Twente opgenomen als zogenaamd 'Belvedere-gebied'. Dit zijn gebieden met hoge gecombineerde cul-

tuurhistorische potenties. Hoewel ze hoge cultuurhistorische waarden bezitten, mikt men hier vooral op de potenties die benut kunnen worden ten behoeve van een divers en kwalitatief ruimtelijk beleid. Usselo wordt genoemd als voorbeeld van een open akkercomplex, zij het in minder gave gesteldheid dan bijvoorbeeld de essen in noordoost-Twente. De cultuurhistorische potenties van Twente-Zuid zijn onder meer:

- het meer herkenbaar maken van de cultuurhistorische waarden in het in voorbereiding zijnde streekplan;
- goed inpassen van de voortdurende stedelijke ontwikkeling rond de grote Twentse steden;
- scheppen van duurzaam in stand te houden bufferzones tussen steden en waardevolle gebieden, mogelijk door de grenszones actief te ontwikkelen voor uitloop, stadslandbouw, nieuwe buitenplaatsen e.d. waarbij de cultuurhistorische kwaliteiten een belangrijke ingang zijn voor de inrichting en aldus bijdragen aan een grote ruimtelijke kwaliteit.

Er worden dus algemene kansen genoemd die bovendien nog al eens met elkaar in tegenspraak zijn. Bovendien hebben de beleidskansen een diverse en algemene strekking; voor Usselo en omgeving worden geen specifieke beleidskansen genoemd. Wel wordt voorgesteld om via bestemmings- en streekplannen de cultuurhistorische identiteit in stand te houden. Om een goede afstemming te verkrijgen met grootschalige verstedelijking en de aanleg van nieuwe infrastructuur moet de wenselijk voor een aanvullende PKB-beschermingsformule worden onderzocht.

Blijkens een namens de ministeries van LNV, OC&W en VROM vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) verzonden brief heeft de Vereniging tot behoud van Usselo en de Usseleres steun ontvangen. In deze brief wordt elke aantasting van de Usseleres ten eerste wordt ontraden. De historisch-landschappelijke waarde van de Usseleres wordt door haar hoge informatiewaarde over het oude landbouwkundig systeem en de bewoningsgeschiedenis van groot belang geacht. Gezien de nieuwe beleidsvoornemens, zoals neergelegd in de nota Belvedere, en gezien de cultuurhistorische betekenis zal de ROB in de regio overleggen met de gemeente en de provincie om te zoeken naar alternatieven voor de locatie van een bedrijventerrein en om woningbouw ter plaatse te heroverwegen. De ROB onderkent het gegeven dat dit een moeilijke klus zal zijn.

CONCLUSIES

Dit overzicht getuigt van een zwalkend ruimtelijk beleid, zowel van de gemeente als van de provincie. De gemeentelijke nota's spreken elkaar verschillende malen tegen. Meerdere malen wordt de landschappelijke en cultuurhistorische betekenis van de Usseleres onderkend. Ook de provincie Overijssel lijkt daarbij geen keuze te kunnen maken tussen de woon-, werk-, cultuurhistorische, aardkundige en landschappelijke functie van de Usseleres. Het Rijk heeft het gebied in 1999 als Belvedere-gebied aangewezen, maar scheidt hierin een te algemeen beeld van het gebied om concreet uitspraken te kunnen doen over Usselo en omgeving.

Het geheel overziende blijkt dat we hier niet te maken hebben met een NIMBY-beweging, maar met een vereniging van historisch bewuste bewoners die de gemeente en provincie op haar inconsequenties in beleidsformuleringen wijst en haar aan eerder ingenomen standpunten houdt. Dat het de vereniging niet alleen te doen is om statisch behoud blijkt uit hun initiatief om een soort landschapspark te ontwikkelen waardoor er duidelijk waarde aan de Usseleres wordt toegevoegd. Geheel in de geest van de nota Belvedere (zie ook HGT 1999, nr. 3) wordt daarmee ingegaan op de opgave dit stukje cultuurhistorisch erfgoed te gebruiken in de (mogelijke) nieuwe stedelijke structuur van het gebied.

The open field of Usselo: preservation in development?

In the east of the Netherlands lies a typical example of an open field surrounded by a fringe-shaped settlement. The nearby town of Enschede has developed plans for this area, from housing to industry. Hereby it is an good example how an area with high historical value has to deal with the continuous transformation of the landscape. A group of local people has asked attention for the high values and is trying to avoid the destruction of the open field, for example by developing alternative plans. Because of the contradictory plans which the local and provincial

governments are developing, there actions must be rewarded.

LITERATUUR

BAAS, H.G., E. RAAP EN H. KAAG - V.D. BOON (1999). Overijssel in de kaart gekeken. De selectie van de historisch-geografisch meest kenmerkende elementen, patronen en gebieden in de provincie Overijssel. Landview, Hoorn.

BIELEMAN, J. (1994). Plaggenbemesting in Drenthe, In: Historisch Geografisch Tijdschrift 12, pp. 1-12.

DIRKX, G.H.P. (1994). Enschede-Noord; een historisch-geografisch onderzoek voor landinrichting. DLO-Staring Centrum, rapport 320, Wageningen.

KEUNING, H.J. (1936). Nederzettingvormen in diluviaal Nederland ten noorden en ten oosten van de IJssel. Tijdschrift voor Economische Geografie 27, pp. 49-55, 73-88 en 97-115.

LAAR-MELCHIOR, G.M. VAN (1991). Historisch-geografische inventarisatie en waardering van het herinrichtingsgebied Enschede-Zuid. Landview, Hoorn.

WOUDSTRA, A. (1999). Usseleres gespaard door Nota Belvedere? In: Landinrichting 39, pp. 58-60.

ZUIDAM, J.A.M. VAN (1993). De cultuurlandschappelijke ontwikkeling vanaf de Vroege Middeleeuwen. M. RAPPOL (RED.). In de bodem van Salland en Twente. Amsterdam, pp. 189-213.

Rectificatie

Door een technische storing bij de opmaak van het vorige nummer van het Historisch-Geografisch Tijdschrift zijn bij de artikelen 'Drie oude bossen in de Baronie van Breda' van Chr. Buiks en 'Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk' van Dolf Bekius helaas de noten in de tekst vervormd weergegeven. Hieronder volgt een aanduiding van de juiste plaats van de noten in beide artikelen.

Chr. Buiks, Drie oude bossen in de Baronie van Breda:

<i>Noot</i>	<i>Verkeerde aanduiding</i>	<i>Plaats in het artikel</i>
1	8	pag. 78, kolom 1, regel 6 van onderen, achter 'bracht'
2	9	pag. 78, kolom 1, regel 4 van onderen, achter 'vergroot'
3	c	pag. 78, kolom 1, regel 2 van onderen, achter 'Liesbos'
4	\$	pag. 80, kolom 1, regel 2 van onderen, achter 'aangetroffen'
5	.	pag. 80, kolom 2, regel 6 van boven, achter 'guldens'
6	,	pag. 82, kolom 2, regel 15 van boven, achter 'bedroeg'
7	À	pag. 84, kolom 1, regel 3 van boven, achter 'enz'.

Dolf Bekius, Ruimtelijke karakteristieken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Honswijk:

<i>Noot</i>	<i>Verkeerde aanduiding</i>	<i>Plaats in het artikel</i>
1	8	pag. 92, kolom 1, regel 1 van boven, achter 'ingelaten'
2	9	pag. 92, kolom 1, regel 5 van boven, achter 'beschermd'
3	c	pag. 92, kolom 2, regel 1 van boven, achter 'Vreeswijk'
4	\$	pag. 92, kolom 2, regel 3 van onderen, achter 'voltooid'
5	.	pag. 94, kolom 1, regel 3 van boven, achter 'wetering'
6	,	pag. 94, kolom 1, regel 4 van onderen, achter 'gevoerd'
7	À	pag. 95, kolom 1, regel 6 van onderen, achter 'gesteld'.